

Hvad er helstaten?

Jens Degn

Fortid og Nutid oktober 1999, s. 220-226

I de senere år er begrebet *helstat* i talrige tilfælde blevet brugt både om den dansk-norske stat i det 18. århundrede og om Danmark-Hertugdømmerne 1848-1864. I dette indlæg sættes spørgsmålstejn ved det hensigtsmæssige i dette, og begrebets fremkomst og udviklingen i dets anvendelse belyses. Det konkluderes, at det ikke giver nogen mening at bruge begrebet om Danmark-Norge frem til adskillelsen i 1814.

Jens Degn, f. 1977, studerer historie ved Århus Universitet.

Øjensynligt er der to opfattelser af hvad en helstat er. Begrebet bruges i hvert fald til at beskrive to ganske forskellige statsindretninger med, nemlig Danmark-Norge i det 18. århundrede og Danmark-Hertugdømmerne i midten af det 19. århundrede. En undren over denne øjensynlige diskrepans er udgangspunktet for dette indlæg. Først vil jeg i det følgende se på nogle definitioner af begrebet helstat. Herefter vil jeg forsøge at spore dets fremkomst i forskningslitteraturen, herunder undersøge de respektive forskeres argumenter for at anvende begrebet. I forbindelse hermed vil det også blive forsøgt fastslået, hvornår ordet begyndte at indgå i dansk sprogbrug. Dette sidste kan selvfølgelig, omfanget af periodens materiale taget i betragtning, kun baseres på stikprøver.

Hvordan defineres helstat?

Primært må det være af interesse at vide, hvad en helstat virkelig er. Jeg har forsøgt at finde nogle klare definitioner, noget som mangler i eklatant grad i forbindelse med brugen af helstatsbegrebet.

Salmonsens definition af Helstat(sforfatning) i bind XI fra 1921 lyder: »*En Statsforbindelse under fælles Monark har bestaaet mellem Statsdele, der hverken har kunnet betegnes som forbundne Stater ell. som blotte Provinser, saa at Enheden hverken kunde siges at udgøre en blot Realunion, en Forbundsstat i snævrere Forstand ell. en egl. Enhedsstat*«. Det anføres desuden, at begrebet især er brugt om Danmark og Hertugdømmerne og det østrigske riges forfatning.

I *Ordbog over det danske Sprog* fra 1925¹ defineres *helstat* som en: »(hist. ell. polit.) Stat, bestaaende af flere under en fælles Forfatning for de fælles Anliggender forbundne Statsdele (jf. *Enheds-, Forbundsstat*); spec. om den Statsforbindelse, som mellem 1850 og 1864 søgtes opretholdt mellem det danske Kongerige, Sønderjylland og de tyske Hertugdømmer.«

I *Illustreret dansk Konversationsleksikon* bind 10 fra 1934,² defineres *helstat*(sforfatning) som en »*Benævnelse for en forfatningsmæssig Forbindelse mellem Omraader, der hver har et Hjemmestyre af ret selvstændig Karakter og er fælles om Suveræn og visse andre Rigsinstitutioner, i hvert Fald*

udenrigspolitisk Ledelse.« Det pointeres endvidere, at begrebet især har været anvendt om det østrigske riges forfatning 1867-1919 og om danske forfatningsforhold efter treårskrigen.

Endelig giver *Norsk riksmålsordbog* fra 1937 følgende definition:³ »En historisk politisk stat som består af flere (oprindelig mere eller mindre selvstændige) statsdele med fællesforfatning (til forskel fra forbundsstat)«.

På trods af indbyrdes forskelle – *Norsk riksmålsordbok* er intetsigende i sin udflydenhed, Salmonsens definerer nærmest gennem bestemt negation – må det sammenfattende siges, at en helstat er en stat, der består af flere statsdele, der er fælles om visse anliggender som f. eks. udenrigspolitik og suveræn, men som i øvrigt har udstrakt selvstyre. Det skal også pointeres at *Salmonsens, Illustreret dansk Konversationsleksikon* og *Ordbog over det danske Sprog* specifikt nævner forbindelsen mellem Danmark og Hertugdømmerne som eksempel på en sådan helstat.

Helstaten i den historiske litteratur

Et af målene med dette indlæg er, som nævnt i indledningen, at spore begrebet og dets anvendelse indenfor historiefaget. Indledningsvis skal der her tages udgangspunkt i den norske antologi *Norske historikere i udvalg*, bind VIII, Tvillingriket 1660-ca.1800. Det tidligst medtagne tekststykke, af Aschehoug, er fra 1866. Her er ordet *helstat* ikke at finde. Derimod støder man på *helstat* i uddraget af Edvard Holms *Danmark-Norges indre Historie 1660-1720* fra 1885. I en bisætning og på ganske implicit manér, fremgår det også, hvad Holm mener med *helstat*, nemlig en bogstavelig talt hel stat. I antologien er der også medtaget et uddrag, der knytter an til to andre danske

værker om Danmark og Norge. Uddraget er fra Albert Olsens afhandling *Danmark-Norge i det 18. Aarhundrede*. Albert Olsen konkurrerede med Hans Jensen, der skrev *Dansk-Norsk Vekselvirkning i det 18. Aarhundrede* og Vilhelm la Cour, der skrev *Mellem Brødre*, om et professorat ved Københavns universitet i 1936 (foruden to andre værker, som ikke blev publiceret). Udover la Cours *Mellem Brødre* vil hans *Danmarkshistorie* blive nævnt her, da den indeholder en vigtig argumentation.

Albert Olsen definerer, som Holm, også kun vagt, hvad *helstaten* er, nemlig en modsætning til udfoldelse af særinteresser.⁴ Olsen argumenterer ikke for, hvorfor han vælger at kalde Danmark-Norge for en *helstat*. I øvrigt ser Olsen også *helstaten* som modsætning til nationalstaten og sætter altså lighedstegn mellem multinational stat og *helstat*. Dette skal jeg også komme ind på i forbindelse med Feldbæk.

Hans Jensens bog *Dansk-Norsk Vekselvirkning i det 18. Aarhundrede* er af stor interesse, idet han, som den eneste, perspektiverer begrebet til den dansk-tyske *helstat*. Han medgiver, at begrebet er opstået netop i forbindelse med Hertugdømmerne, men herefter foretager han et overraskende spring. Han definerer målet med *helstaten* som værende at opnå det størst mulige fællesskab og den størst mulige enhed.⁵ På denne baggrund devaluerer han den dansk-tyske *helstat* og karakteriserer den som ufuldkommen, og fremhæver i stedet den dansk-norske *helstat* som det udtrykte billede og den fuldendte version af en sådan. Norge er ifølge Jensen netop karakteriseret ved en total underlæggelse under Danmark,⁶ og Hertugdømmerne er løsere tilknyttet med f. eks. »eget« Tyske Kancelli.

Det virker meget uheldigt og tillige temmeligt uhistorisk, at man tager et begreb, som på et tidspunkt er blevet udviklet i forbindelse med en bestemt konstruktion og i en bestemt situation,

for derefter at underkende denne og anvende begrebet på en anden situation. Jensen har intet kildebelæg for at definere *helstat*, som han gør.

La Cour tager i sin opfattelse af, hvad *helstat* er, i *Mellem Brødre* udgangspunkt i enevældens indførelse: »*Det laa imidlertid i det nye Styres Aand af de to Riger at skabe en udpræget centraliseret Helstat* [la Cours egen udhævning], og inden for en saadan maatte selvsagt lokale Hensyn altid vige for det, der efter Tidens Mening ville tjene det samlede Monarki«. ⁷ *Helstaten* er ifølge la Cour altså karakteriseret ved en meget høj grad af enhed, lige modsat de indledningsvis præsenterede definitioner. I et andet af la Cours værker, nemlig hans Danmarkshistorie, fremlægger han en interessant argumentation for at anvende begrebet om Danmark-Norge i det 18. århundrede. Han mener at kunne se begrebet anvendt i datiden, nemlig hos Suhm i *Udkast til en Helstatsgrundlov* fra 1772. ⁸ Det lader imidlertid til, at dette skrift ikke findes, eller at la Cour har fejlciteret Suhm. Et skrift med den nævnte titel findes hverken i Ehrenchron-Müllers eller Nyrups bibliografier og ej heller i *Bibliotheca Danica*. Ligeledes har Det kongelige Biblioteks håndskriftssamling heller ikke kunnet finde det. I Suhms samlede skrifter finder man dog et skrift, der må være identisk med det af la Cour nævnte skrift. Titlen er *Fragment til et Udkast til en ny Regeringsform* (1772), ⁹ og *helstaten* nævnes her ikke med ét ord. Det samme gælder for tre andre skrifter af Suhm fra 1772, nemlig *Til Kongen*, ¹⁰ *Til mine Landsmænd* ¹¹ og *Opmuntring til de Danske og Norske*. ¹²

Det sidste skud på Danmarks-Norgesforskningen må siges at være det nye værk *Danmark-Norge 1380-1814*. Her skal omtales værkets fjerde og sidste bind om perioden 1720-1814 af Ole Feldbæk. ¹³ Feldbæks definition af

helstat er temmelig vag. Det fremgår dog af bemærkningen: »*Kun hvor det gjaldt oprettelsen af særnorske institutioner, der kunne true helstaten, var det [styret] ubøjelegt*«, ¹⁴ at Feldbæk i lighed med Olsen i *helstaten* ser en modsætning til selvstyre, og *helstaten* bliver følgelig et forsøg på at opnå en tæt enhed.

Som hos Olsen ligger der hos Feldbæk udover det rent statsretlige i øvrigt også en befolkningsmæssig begrundelse bag brugen af *helstat*, nemlig som en multinational stat i modsætning til den senere nationalstat.

Øjensynligt henfører Feldbæk begrebet til en række 1700-tals kilder. Jeg har specielt bidt mærke i Feldbæks henvisninger til Suhm, Thott og Holberg. Om Suhm får man i Feldbæks monumentale indledning at vide, at denne i sin *Historie af Danmark, Norge og Holsten udi tvende Udtog til den studerende Ungdoms bedste* slutter med »en indtrængende formaning om at elske helstatsfædrelandet«. ¹⁵ Imidlertid skriver Suhm »*Hvad er eders Fædreneland? Alle Kongens Lande, Danmark, Norge, Holsten og Island intet undtagen*«, ¹⁶ *helstat* optræder ikke én gang, hvad man ellers godt kunne tro af Feldbæks formulering.

»*Den helstat den unge adelige embedsmand [Otto Thott] beskrev*«, ¹⁷ har jeg ligeledes ikke kunnet finde i Thotts skrift om *Kommerciens Telstand og Opkomst*. ¹⁸ Her må der igen være tale om en fortolkning fra Feldbæks side.

Endelig kunne man af Feldbæks udvidede indholdsfortegnelse forledes til at tro, at Holberg har omtalt *helstaten*, idet et afsnit simpelt hen hedder »*Holberg og helstaten*«. ¹⁹ I afsnittet får man ydermere at vide om Holberg, at »*her ramte han noget centralt ved helstaten*«. ²⁰ I Holberg-ordbogen nævnes *helstat* imidlertid ikke, og derfor kan det ikke anses for sandsynligt, at Holberg har anvendt termen, endsige forholdt sig til den.

Et andet eksempel, der ligeledes taler imod helstatsbegrebets eksistens i det 18. århundrede, er et eksempel, som Feldbæk selv bruger i modsat øjemed. Ifølge ham var Bernt Anker den, der talte »*friest om helstaten og Norge*«. ²¹ I citatet, der skulle underbygge Feldbæks udsagn, står der derimod »*opmuntringer fra Tvillingstaten*«. ²²

I forbindelse med Feldbæks Danmark-Norge-historie må også nævnes en anmeldelse af bindet i *Weekendavisen*. ²³ Her nævnes et skrift af Oluf Christian Olufsen, hvori helstatsbegrebet angiveligt skulle optræde. Skriftet, som hedder *Nogle fysikalske og politiske Bemærkninger over den danske Stat* og er trykt i *Dansk Minerva* oktober 1815, viser sig imidlertid ikke at indeholde begrebet. Det må derfor bero på en fortolkning af det øvrige indhold af skriftet. Det kildemæssige grundlag for at bruge helstat om 1700-tallets mangler altså hos Feldbæk.

Det er i denne sammenhæng bemærkelsesværdigt, så stor begrebsmæssig forskel der er på Feldbæks bind om perioden 1720-1814 og Ståle Dyrviks bind om perioden 1648-1720. Dyrvik kalder sit bind for *Truede Tvillingriker*, og jeg er i min læsning af bindet ikke stødt på begrebet *helstat*. *Helstat* optræder derimod 27 gange bare i den udvidede indholdsfortegnelse hos Feldbæk. Det kunne altså lade til, at ikke alle historikere er enige om anvendelsen af begrebet.

Der er også problemer med argumentationen hos de historikere, der taler om helstat i forbindelse med Danmark og Hertugdømmerne. Den toldlov fra 1838, ²⁴ som der henvises til i *Politikens Hvem Hvad Hvornår*, må være identisk med *Forordning om Toldvæsenet ved Toldgrænsen mellem Nørrejylland og Hertugdømmet Slesvig*. I denne optræder helstat ikke.

Den Store Danske Encyklopædis artikel om helstaten, som er skrevet af Claus Bjørn, falder lidt imellem de to

udlægninger nævnt i indledningen. Her er der også tale om en helstat i forbindelse med de tyske Hertugdømmer, og der lægges særlig vægt på perioden 1848-63. Begrebet bliver ifølge Bjørn først politisk aktuelt efter treårskrigen 1848-51, ²⁵ men han har en underfundig lille bemærkning om, at historikere har en tradition for at føre helstaten tilbage til 1773 og det russiske mageskifte. Man får næsten fornemmelsen af, at det kun er noget, historikere gør. Årsagen til, at det nævnes, er, at den dansk konge med mageskiftet opnåede fuld kontrol over Hertugdømmerne. Det er værd at bemærke, at artiklen fokuserer på forholdet mellem Danmark og Hertugdømmerne.

Kun i et enkelt af de konsulterede værker, nemlig *Ordbog over det danske Sprog* lader der til at være orden i henvisningerne. Her spores begrebet til et brev fra N.M. Petersen til Carl Säve fra 26. august 1855, ²⁶ hvor det ganske rigtigt også optræder. Imidlertid er begrebet at finde i anden datidig litteratur og skrifter. Således henvises der i Erichsen og Krarups *Dansk historisk Bibliografi* til tre danske skrifter ²⁷ foruden et på tysk indeholdende *Gesammtstaat*. ²⁸ Ligeledes findes *helstat* i en statsrådsprotokol i et referat fra 21. december 1850 ²⁹ og i T.C. Dahls dagbog fra den grundlovgivende rigsforsamling 1848-49 ³⁰. Af interesse er dog især to brevsamlinger *Danske politiske breve fra 1830erne og 1840erne* ³¹ og A.F. Krieger, D.G. Monrad og P. Vedels *indbyrdes brevveksling 1846-88*, ³² idet de gør det muligt at følge udviklingen i sprogbruken i 1840'erne og 1850'erne da der er tale om brevvekslinger der strækker sig over denne periode. I førstnævnte samling ses *helstat* først anvendt i et brev fra 8. juni 1848, ³³ mens det i sidstnævnte samling første gang optræder i et brev fra 4.-5. juli 1851. ³⁴

Som vist optræder begrebet *helstat* første gang i breve fra 1848. Nu er der jo kun tale om stikprøver i et hav af

uendeligt mange skrifter og udgivelser.³⁵ I et forsøg på mere systematisk at fange ordet har jeg konsulteret de to store ordbøger i den behandlede periode, nemlig Molbechs danske ordbog (1859) og Videnskabernes Selskabs Ordbog (1802). I den førstnævnte er ordet *helstat* rent faktisk at finde. Sammen med en lille beskrivelse af denne *helstat*, er der en meget tankevækkende kommentar. Ifølge Molbech er »*helstat*« først opstået i 1848.³⁶ Dette udsagn må man tillægge en meget stor sandhedsværdi, da der altså her er en samtidig, oven i købet sprogforsker, som har bemærket ordets fremkomst.

Molbechs udsagn understøttes ydermere af, at *helstat* ikke er at finde i Videnskabernes selskabs ordbog fra begyndelsen af samme århundrede, og dette synes også afspejlet af de andre ovenfor gennemgåede kilder, hvori ordet altså første gang optræder i 1848.

Holm, Olsen, Jensen, la Cour og Feldbæk lader altså til at være enige i at betragte *helstaten* som en bogstaveligt talt *hel stat*, ganske ulig de først præsenterede definitioner. Holm, Olsen og Jensen argumenterer ikke for deres brug af begrebet. Det gør la Cour og Feldbæk derimod. Imidlertid viser la Cours kildebasis sig ikke at eksistere, og Feldbæk begrundet og underbygger ikke sin begrebsbrug kildemæssigt, men fortolker øjensynligt kun.

På trods af mangler ved flere af de fremstillinger, der relaterer begrebet *helstat* til Danmark-Hertugdømmerne omkring midten af det 19. århundrede, findes begrebet faktisk i datidig litteratur og må således have eksisteret på dette tidspunkt.

Konklusion

Der viser sig altså at være en uoverensstemmelse mellem de definitioner, jeg har fundet, og Holms, Olsens, Jen-

sens, la Cours og Feldbæks anvendelse af ordet. Den argumentation, som disse forskere fremfører, er imidlertid problematisk. Albert Olsen har ingen argumentation, han bruger blot begrebet. Jensen anerkender at begrebet er udviklet i forbindelse med Danmark og Hertugdømmerne, og foretager en tvivlsom slutning i sin argumentation, la Cours kildehenvisning viser sig at være til en ikke-eksisterende kilde. De eksempler, som Feldbæk fremdrager, viser sig heller ikke at indeholde ordet *helstat*.

I faglitterær sammenhæng er det først hos Holm, jeg har fundet begrebet anvendt om Danmark-Norge. Uddraget af Holms værk om Danmark og Norge er fra 1885, altså efter den dansk-tyske *helstat*. Alt tyder på, at begrebet er opstået netop i forbindelse med denne statskonstruktion. Af størst betydning må Molbechs datering af begrebets fremkomst til 1848 være.

Samtidig må det også fremgå, at man *ikke* kan bruge *helstat* både om Danmark-Norge og Danmark-Hertugdømmerne, idet der er en væsentlig forskel på disses indbyrdes forhold. Hertugdømmerne havde en højere grad af autonomi i kraft af eget universitet, Tyske Kancelli og finansforbindelser over Hamburg i stedet for København. Derfor kan man, så vidt jeg kan se, ikke bruge *helstat* om Danmark-Norge, det giver simpelt hen et forkert billede af forholdet mellem Danmark og Norge. Danmark-Norge kan hverken formelt eller reelt siges at stemme overens med det, der statsretligt forstås ved en *helstat*, altså som en stat, hvor de forskellige statsdele fører fællespolitik på visse områder, men nyder uafhængighed på andre. Som skildret af Albert Olsen og af Ole Feldbæk var den danske stat ganske rigtigt multinational i det 18. århundrede – men det gør den jo ikke til en *helstat*.

Der kan derfor ikke være tvivl om at begrebet er opstået 1848 i en specifik politisk sammenhæng, som ikke eksisterede før. Derfor er det anakronistisk og misvisende at anvende *helstat* om Danmark-Norge i det 18. århundrede.

Noter:

1. *Ordbog over det danske Sprog*, bd. 7, 1925, s. 1127.
2. *Illustreret Konversationsleksikon*, bd. 10, 1937, s. 350.
3. Knudsen, Sommerfelt og Nøreg (udg.): *Norsk Riksmålsordbok*, bd. I,2, Oslo 1937, s. 1770.
4. Albert Olsen: *Danmark-Norge i det 18. Aarhundrede*, 1936, s. 75: *Gennemgaaende var de helstatsprægede, om end ikke uden Tilbøjelighed til at udvide norsk Selvstændighed økonomisk og kulturelt.*
5. Hans Jensen: *Dansk-norsk Vekselvirkning i det 18. Aarhundrede*, 1936, s. 25.
6. Sst., s. 13-14.
7. Vilh. la Cour: *Mellem brødre. Dansk-norske Problemer i det 18. Aarhundredes Helstat*, 1943, s. 9-10.
8. Vilh. la Cour: *Danmarkshistorien*, bd. 2, 1947, s. 273.
9. P.F. Suhm: *Samlede Skrifter*, bd. 16, 1790, s. 77-86.
10. Sst., s. 1-8.
11. Sst., s. 51-76
12. P.F. Suhm: *Samlede Skrifter*, bd. 6, 1790, s. 441-44.
13. Der er her set bort fra tidligere værker af Feldbæk som *Dansk identitetshistorie og Gyldensdals danmarkshistorie*, bind 4, da disse ikke er radikalt anderledes.
14. Ole Feldbæk: *Danmark-Norge 1380-1814, IV, Nærhed og adskillelse 1720-1814*, 1998, s. 381.
15. Sst., s. 12.
16. P.F. Suhm: *Samlede Skrifter*, bd. 8, 1790, s. 432.
17. Ole Feldbæk (se note 14), s. 67.
18. Otto Thott: *Allerunderdanigste uforgribelige Tanker om Commerciens Telstand og Opkomst*, i: Kristof Glamann og Erik Oxenbøll: *Studier i dansk merkantilisme – tekster omkring Otto Thott*, 1983, s. 171-216.
19. Ole Feldbæk (se note 14), s. 432.
20. Sst., s. 90.
21. Sst., s. 295.
22. Sst., s. 295.
23. *Weekendavisen*, 30. dec. 1998-7. jan. 1999, *Fi-rehundredaarig Natten*, af Jens Rahbek Rasmussen.
24. Benito Scocozza og Grethe Jensen: *Politikens Hvem Hvad Hvornår*, 1998, s. 215.
25. *Den Store Danske Encyklopædi*, bd. 8, 1997, s. 370.
26. Carl S. Petersen *Brevvexling mellem N.M. Petersen og Carl Säve – et Bidrag til Skandinavismen og den nordiske Filologis Historie*, 1908.
27. C. V. Nyholm: *Heelstatens Separatister eller Forfatningsudkastet for Slesvig, fragmentarisk kritiseret og sammenlignet med Kongeriget og Holstens særlige Forfatninger*. Nov. 1853 (særskilt aftryk af *Dagbladet*). J.C. Lütken: *Heelstatens enten-eller; forberedende Betragtning over et Hovedspørgsmaal ved Udførelsen af den Kgl. Kundgiørelse af 28. Januar*. Sorø 18. April 1852, 14 s. P.C. Sahle *Heelstatsregjeringen og Trefemtedelsrigsdagen. Et Par Ord til Overveielse ved de forestaaende Valg fra et Medlem af det sidst opløste Folkething*. 1-2 Opl. K. (Maj) 1853. 67 s.
28. *Betrachtung über den dänischen Gesamtstaat*. März 1857. Hamburg 1857. 24 s.
29. *Statsrådets forhandlinger 1848-63*, III – 3. sep. 1850 til 28. jan. 1852, s. 96: »Skulde Kongen blive bundet ved en mindre korrekt Yttring af Baron Pechlin og see sig nødsaget til at tiltræde Heelstats-Planen paa Basis af status quo i 1846«.
30. *Men meest talte vi om Landboeforholdene ... – Thorkild Christian Dahls dagbog fra Den grundlovgivende Rigsforsamling 1848-49*, ved Claus Bjørn og Christian Larsen, 1999. Søndag 20. maj 1849, s. 107: »Jespersen og jeg gik efter Mødets Ophør til Clausen, og han syntes at være enig med os i, at Rigsdagen ei bør opløses, og i at man hellere maa tage en Deling af Slesvig end Noget, der ligner Heelstats-Ideen«. I denne forbindelse vil jeg gerne rette en stor tak til arkivar, ph.d. Karl Peder Pedersen for at have henledt min opmærksomhed på dette kildested og for venlig bistand i al almindelighed.
31. *Danske politiske breve fra 1830erne og 1840erne*, ved Povl Bagge m.fl., bd. I-IV, 1947-58. Bind I, 1830-40, er udeladt af undersøgelsen, da eftersøgningen af *helstat* ikke gav noget resultat i bind II (1841-44) og III (1845-47).
32. A.F. Krieger, D.G. Monrad og P. Vedels indbyrdes *brevveksling 1846-88* ved Aage Friis og Just Rahbek, *Danske Magazin* 7. rk., 3. bd., 1970.
33. *Danske politiske breve fra 1830erne og 1840erne*, ved Povl Bagge m.fl., bd. IV, 1958. Brev nr. 986, s. 236: »den danske Heelstats Garantie af Stormagterne«. Det tyske *Gesamtstaat* optræder i brev nr. 912, bd. IV, s. 110, fra 4. marts 1848: »da den foreslaaede Gesamtstaat«.
34. A.F. Krieger, D.G. Monrad og P. Vedels ind-

byrdes brevvæksling 1846-1888 (se note 33), brev nr. 50, 4-5. juli 1851, »Dernæst troer jeg ikke, at I skulde have stillet Eder saa fjendtlig ligeoverfor Heelstaten.«. Også her optræder det tilsvarende tyske *Gesammtstaat* i et tidligere brev, nemlig i brev nr. 26 fra 22. februar 1848, »Die Einführung jeder auf der Idee eines dänischen Gesammtstaat«.

35. Desuden har jeg undersøgt Andreas Schyttes *Danmark og Norges naturlige og politiske Forfatning* fra 1737 (dog kun bind 1), som

man jo ud fra titlen kunne tro ville indeholde betragtninger over statsretsforhold. Ligeledes glimrer *helstat* ved sit fravær i Eyler Hagerups *Udkast til en Plan ved hvis Udførelse den kongelige Kasses Indkomster betydelig kunne forøges, og Tvillingrigets Velstand befordres* fra 1808 og i Oluf Christian Olufsens indledning om staten i *Statsøkonomie* fra 1815.

36. C. Molbech: *Ordbog over det danske Sprog*, del 1, 1859, s. 895.